MEDIATSIYANING KONFLIKTOLOGIYA VA AMALIY SIYOSATSHUNOSLIKDAGI NAZARIY-USLUBIY TADQIQI

Mahmudova Feruza Nematovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada mediatsiyaning konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikdagi nazariy-uslubiy tadqiqi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada mediatsiyaning konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikda nazariy-uslubiy tadqiqi mojarolarni hal qilishdagi asosiy prinsiplarni va vositalarni tushunishga yordam berishi ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: davlat, jamiyat, mediatsiya, konflikt, adolatl, tinchlik, barqarorlik, xalqaro, konsensus, muloqot.

Mediatsiyaning konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikda nazariy-uslubiy tadqiqi mojarolarni hal qilishdagi asosiy prinsiplarni va vositalarni tushunishga yordam beradi. Bu yo’nalishda mediatsiya jarayonining nazariy jihatlari hamda uni amalga oshirish mexanizmlari o’rganiladi. Konfliktologiyada mediatsiyani tushunish ikki jihatda amalga oshiriladi: ziddiyatlarni bartaraf etish vositasi va murosa orqali kelishuvni ta’minlash jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jarayon murosaga keluvchi tomonlar o’rtasidagi manfaatlarni muvofiqlashtirish va ularni umumiy maqsadga yo’naltirish orqali uyushtiriladi. Mediatsiyaning nazariy asoslarida, odatda, adolatlilik, manfaatdorlik, betaraflik va ixtiyoriylik kabi konsepsiyalar muhim o’rin egallaydi. “Mediatsiyaga nisbatan jamiyatda vujudga kelgan ehtiyoj o’tgan asrda yangi kasb – mediatorlarning shakllanishiga olib kelgan. Mediatorlar dalillarni tekshirmaydi va

taraflarning talablari qonuniyligiga baho bermaydi, aksincha, ularning asosiy vazifasi – taraflar o’rtasida bir-birlarini tushunishga, taraflar uchun maqbul shartlarda muammoni hal etish imkoniyatlarini izlash va hal etishga ko’maklashishdan iboratdir”[1].

Konfliktologiyada mediatsiya ijtimoiy yoki siyosiy nizolarni zo’ravonlik va kuch ishlatmasdan hal qilishning samarali vositasi sifatida o’rganiladi. Bu jarayon, xususan, ziddiyatli manfaatlarning kelishuvi orqali mojaroni hal qilish imkonini beradi. Mediator ziddiyatning chuqurlashmasligi va tomonlar o’rtasida murosa yaratishni maqsad qiladi, bu esa ijtimoiy barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi. Amaliy siyosatshunoslikda mediatsiya ijtimoiy va siyosiy jarayonlarni boshqarish vositasi sifatida o’rganiladi. Hukumatlar va siyosiy tashkilotlar tomonidan mediatsiya ko’pincha siyosiy va iqtisodiy ziddiyatlarni hal qilish uchun qo’llaniladi. Bu jarayonda qonuniylik, siyosiy institutlar va jarayonlar o’rtasidagi munosabatlar ham muhim o’rin tutadi. Nazariy jihatdan, mediatsiya jarayoni uch asosiy bosqichdan iborat:

Tomonlarning ziddiyatni tan olishi va murosa qilishga tayyorligi, tomonlar o’rtasidagi muzokaralar jarayoni hamda qaror qabul qilish va uning amalga oshirilishi.

Mediatsiyada qo’llaniladigan asosiy usullardan biri — bu “fasilitatsiya”, ya’ni mediatorning faol ishtirok etmasdan, tomonlarga o’z-o’zicha kelishuvga erishishi uchun sharoit yaratish. Shuningdek, “arbitraj” shaklidagi mediatsiyada mediator tomonlarning yoki ularning manfaatlarini himoya qiluvchi qarorlarni taklif qiladi. Konfliktologiyada mediatsiya nazariy jihatdan ikki yo’nalishda o’rganiladi:

Struktural nazariya: bunda mediatsiya nizo chiqishiga olib keluvchi tuzilmalarni tahlil qiladi. Mediatsiyaning asosiy maqsadi ziddiyatni bartaraf etish emas, balki mojaroning oqibatlarini yumshatishdir.

Funksional nazariya: bu yondashuv mediatsiyani ijtimoiy jarayonlarda barqarorlikni ta’minlash vositasi sifatida o’rganadi. Mediatorning vazifasi ziddiyatli vaziyatlarda murosa qilish mexanizmlarini yaratishdir. Amaliy siyosatshunoslikda esa mediatsiya siyosiy jarayonlarning amalga oshirilishini qonuniy va madaniy chegaralarda saqlash maqsadi bilan bog‘liq. Hukumatlar, xalqaro tashkilotlar va siyosiy institutlar mediatsiyani ziddiyatli tomonlar o’rtasidagi muvozanatni saqlashda faol qo’llaydilar.

Xalqaro munosabatlarda mediatsiyaning o’rni, xususan, davlatlar o’rtasidagi nizolar va mojarolarni bartaraf etishda muhimdir. Bu jarayonda xalqaro tashkilotlar, masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va boshqa mintaqaviy tashkilotlar o’z vakolatlaridan foydalanib, ziddiyatli tomonlar o’rtasida muzokaralar o’tkazishadi. Mediatsiyaning konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikda nazariy-uslubiy tadqiqi nizolarni samarali tarzda hal qilish va ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta’minlashning muhim vositasi sifatida rivojlangan. Mediatsiya jarayonlari kuch ishlatmasdan, murosa va kelishuv yo’li orqali insonlar o’rtasidagi ziddiyatlarni hal qilishga yordam berib, ijtimoiy hamjihatlikni saqlashga xizmat qiladi. “BMT ustavining 33-moddasida mediatsiya (vositachilik) nizolarni hal etish vositasi sifatida tan olingan. Shuningdek, Yevropa parlamenti va kengashining 2008 yilgi 52-direktivasida fuqarolik va tijorat nizolarida mediatsiya tushunchasiga quyidagicha ta’rif beriladi: «taraflar boshlab bergan yoki sud tomonidan tayinlangan yoxud milliy qonunchilik bilan belgilanganidan qat’i nazar, ikki yoki undan ortiq nizolashuvchi taraflarning nizoni hal etish to‘g‘risida kelishuvga erishish maqsadida uchinchi shaxsga murojaat etish jarayonidir”[2].

Konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikda mediatsiyaning nazariy va metodologik jihatlarini tahlil qilar ekanmiz, shuni ta’kidlash joizki, mediatsiya konfliktlarni hal etish shakli sifatida zamonaviy siyosiy va ijtimoiy munosabatlar sharoitida alohida o‘rin tutadi. U ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy tizimlardagi o‘zgarishlarga javoban rivojlanib, hukmron mafkura va hokimiyat tuzilmasi bilan chuqur aloqalarini aks ettiradi. Tarixiy jihatdan nizolarni hal qilish usullari hokimiyat va mafkuraning hukmron shakllariga qarab turlicha bo‘lgan. Ibtidoiy jamiyatlar yashashning asosiy usuli sifatida shafqatsiz jismoniy kuchga tayangan bo‘lsa, quldorlik va feodal jamiyatlarda bu rol irsiy hokimiyatga, kapitalistik tuzumlarda esa iqtisodiy resurslarga ega bo‘lganlarga o‘tgan. Bu usullar har doim hukmron mafkura ta’sirida bo‘lib, kuchni haqlik ko‘rsatkichi sifatida oqladi.

Ijtimoiy tizimlar va siyosiy tafakkurning o‘zgarishi bilan mediatsiya nizolarni hal qilish usuli sifatida yangi ma’nolarga ega bo‘la boshladi. Protestantizm kapitalizmning dastlabki mafkuralaridan biri sifatida boylikni Xudoning irodasi natijasi deb talqin qildi, bu esa pulning adolatli kuch sifatidagi idrokini kuchaytirdi. Shunday qilib, iqtisodiy va siyosiy hokimiyat yangi mentalitetni shakllantirdi, bu esa nizolarni hal qilishning yanada oqilona va tizimli usullarini izlashga undadi. Amerika va Yevropa huquq tizimlarida talqin qilingan zamonaviy mediatsiya bir qancha asosiy tamoyillarga asoslanadi: ixtiyoriylik, vositachining betarafligi, tomonlarning tengligi va maxfiylik. Ushbu tamoyillar mediatsiyani sud muhokamasi yoki arbitrajga nisbatan noyob qiladi, chunki tomonlar jarayon va uning natijalarini ko‘proq nazorat qiladi. Sud yoki arbitraj jarayonlaridan farqli o‘laroq, mediatsiya to‘g‘ri va noto‘g‘rini aniqlashga emas, balki har ikki tomonning manfaatlarini hisobga olgan holda o‘zaro maqbul echimlarni yaratishga qaratilgan. Mediator bu yerda sudya sifatida emas, balki muloqotga yordam beruvchi sifatida ish olib boradi, tomonlarga huquqiy meyorlarni emas, balki o‘zlarining adolat haqidagi tushunchalari asosida yechimlar ishlab chiqishda yordam beradi.

Zamonaviy sharoitda mediatsiya nizolarni hal qilishning muhim vositasiga aylandi, ayniqsa, shaxslararo munosabatlarni saqlab qolish zarur bo‘lgan vaziyatlarda, masalan, oilaviy yoki biznes mojarolari. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mediatsiya samaradorligi juda yuqori: 80% dan ortiq hollarda mediatsiya davomida erishilgan kelishuvlar uzoq muddatli va har ikki tomon tomonidan hurmat qilinadigan bo‘ladi. Shunday qilib, konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikdagi mediatsiya nizolarni hal qilishning asosiy usullaridan biri bo‘lib, moslashuvchanlik, maxfiylik va tomonlarga o‘z munosabatlarini saqlab qolish imkoniyatini beradi. U zamonaviy siyosiy va ijtimoiy tizimlar arsenalidagi muhim vosita bo‘lib, kelishmovchiliklarni hal qilishda yanada gumanistik va samarali yondashuvni ta’minlaydi. “Mediatsiya yo’li bilan taraflarning o’zaro kelishishlari shunday qulayliklarga egaki – u vaqtni tejaydi, taraflarning uzoq vaqt o’zaro nizolashib yurishlariga barham beradi, sud harajatlari to’lashni qisqartirish imkonini beradi”[3].

Mediatsiya nizolarni hal qilish usuli sifatida konfliktologiyada ham, amaliy siyosatshunoslikda ham muhim vosita hisoblanadi. Ilmiy-siyosiy nuqtai nazardan, mediatsiya - bu betaraf uchinchi tomon nizolashayotgan tomonlarga o‘zaro maqbul echimga erishishga yordam beradigan jarayondir. Ushbu yondashuv, ayniqsa, siyosiy sohadagi nizolarni boshqarish nuqtai nazaridan qiziqarli, chunki u nizolarni hal qilishning kuch va huquqiy usullariga alternativa taklif qiladi. Tarix davomida nizolarni hal qilish usullari hukmron mafkuralar va siyosiy shakllarga qarab turlicha bo‘lgan. Ibtidoiy jamiyatlarda jismoniy kuch, feodal jamiyatlarda - meros unvonlari kuchi, kapitalistik jamiyatlarda - pul kuchi ishlatilgan. Mediatsiya zamonaviyroq usul sifatida jamiyatni demokratlashtirish va liberallashtirishni aks ettiradi, bunda asosiy e’tibor kuch yoki majburlash emas, balki muzokaralar jarayoniga qaratiladi. “Mediatsiyaning maqsadi– nizolashuvchi taraflarning nizolarini mustaqil, o‘zaro foydali shartlar asosida hal etish imkoniyatini topishga ko‘maklashishdan iborat bo‘lib, uning asosiy tamoyillariga ixtièriylik, taraflarning tengligi, betaraflik, mediatorning xolisligi, maxfiylik kabilar kiradi. Mediatsiya jaraèni muzokaralardan iborat bo‘lib, uning muvaffaqiyati nafaqat taraflarning kelishmovchiliklarini hal etishga bo‘lgan irodasi va intilishi, balki mediatorning tajribasi va mahoratiga ham bog‘liqdir. Umuman olganda, mediatsiya – bahs-munozaralarni uchinchi betaraf tomon ishtirokida tartibga solishga doir huquqiy texnologiya. Ushbu yo‘nalish o‘zining ma’lum bir shartlari va tamoyillariga ega”[4].

Amerika va Yevropa mediatsiya maktablarida o‘rnatilgan axloqiy me’yorlar mediatorning betarafligi va xolisligini ta’kidlaydi, bu esa tomonlarning tengligini ta’minlaydi va majburlash kuchidan foydalanish ehtimolini kamaytiradi. Bu sud yoki arbitraj usullaridan asosiy farq bo‘lib, tomonlar sud jarayoni bilan cheklanadi va sudyaning qarorini bajarishga majbur bo‘ladi. Mediatsiyada ixtiyoriy ishtirok etish muhim jihatdir. Bu tamoyil siyosiy tizimlardagi demokratik jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, fuqarolar davlat tuzilmalarining majburlov qarorlariga duchor bo‘lishdan ko‘ra, o‘z nizolarini hal qilishda ishtirok etish huquqiga ega. AQSh va Yevropaning siyosiy tizimlarida mediatsiyaning keng tarqalishi bilan mediatsiya nizolarni hal qilishning davlat huquqiy mexanizmlarining bir qismiga aylandi. 1998 yilda Qo‘shma Shtatlarda muqobil nizolarni hal qilish to‘g‘risidagi (ADR) qonunining qabul qilinishi jamoat tartibini

yaxshilash va sud yuklarini kamaytirish uchun siyosiy tizimlar mediatsiya amaliyotini huquqiy tizimlarga integratsiya qilish zarurligiga qanday moslashayotganining muhim namunasidir.

Xalqaro siyosiy mojarolarda mediatsiya ko‘pincha harbiy aralashuv yoki diplomatik muzokaralarga alternativa sifatida qo‘llaniladi. Bunday yondashuvlarga BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar doirasidagi xalqaro muzokaralar misol bo‘la oladi, bunda vositachilar mojarolar avj olishining oldini olishga yordam beradi. Amaliy siyosatshunoslikda mediatorning qonuniyligini uning xolis bo‘lish va nizoning har ikki tomonini qo‘llab-quvvatlash qobiliyati nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish muhimdir. Siyosiy tizim vositachiga zarur vakolatlarni berishi va mediatsiya jarayonini muvaffaqiyatli olib borishi uchun uning mustaqilligini ta’minlashi kerak. Mediatsiyaning muvaffaqiyat darajasi yuqori (taxminan 80%), bu uni shaxslararo va siyosiy nizolarni hal qilishning jozibador usuliga aylantiradi. Biroq, muvaffaqiyatga erishish uchun ikkala tomonning nizoni hal qilish uchun motivatsiyasi va vositachi zarur malakaga ega bo‘lishi muhimdir. Mediatsiya tomonlardan biri muomalaga layoqatsiz bo‘lgan hollarda yoki jinoiy huquqbuzarlik bilan bog‘liq ishlarda qo‘llanilishi mumkin emas. Siyosiy amaliyotda bu radikal yoki noqonuniy siyosiy kuchlar ishtirokidagi nizolarda mediatsiyadan foydalanishni cheklashi mumkin. Shunday qilib, ilmiy-siyosiy nuqtai nazardan mediatsiya konfliktlarni hal etishning ilg‘or va gumanistik usuli bo‘lib, an’anaviy siyosiy va huquqiy mexanizmlarni samarali to‘ldiradi. Uning muvaffaqiyatli qo‘llanilishi institutsional yordamga, mediatorlarning malakasiga va tomonlarning muloqotga tayyorligiga bog‘liq.

Ilmiy-siyosiy nuqtai nazardan, konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikda mediatsiyaning nazariy va uslubiy tadqiqini tahlil qilish mediatsiya jarayonlarining chuqur tarixiy ildizlari va ko‘p bosqichli evolyutsiyasini ochib beradi. Asosiy e’tibor mediatsiyaning jamiyat va davlat institutlari jamoalar ichida ham, ular o‘rtasidagi ziddiyatlarni tinch yo‘l bilan hal qilish yo‘llarini izlayotgan o‘ziga xos tarixiy sharoitlarda rivojlanganligidir.

Siyosiy nuqtai nazardan markazlashgan davlat tuzilmalari mavjud bo‘lmagan sharoitda barqarorlikni saqlash va qon to‘kilishini oldini olishda bunday murosa tartiblari muhim ahamiyat kasb etdi. Finikiya, Bobil va qadimgi Afrika qabilalari kabi yuqori savdoga ega jamiyatlarda mediatsiya tijorat munosabatlarining barqarorligi va farovonligini ta’minlashning muhim elementiga aylandi. Muhim ilmiy jihat shundaki, mediatorlar orqali yarashuv vaqt o‘tishi bilan xalqaro munosabatlarda mediatsiyaning institutsional rivojlanishi uchun asos bo‘lgan pretsedentlar va og‘zaki normalarni yaratishga xizmat qildi. Masalan, qadimgi Xitoy va Yaponiyada bunday amaliyotlar ichki va tashqi siyosatga, jamoalar ichida tinchlikni saqlashga, yirik nizolarning oldini olishga katta ta’sir ko‘rsatgan[5].

O‘rta asrlarda va yangi davrning boshida mediatsiya rivojlanishidagi eng muhim qadam uni institutsionalizatsiya qilish edi. O‘ttiz yillik urush kabi uzoq davom etgan urushlarda mediatsiya xalqaro huquqning ortib borayotgan ahamiyatini aks ettiruvchi diplomatiya quroliga aylandi. Bunga misol qilib 1648-yilda imzolangan Vestfaliya tinchligi suverenitet va davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro normalarni o‘rnatishda muhim bosqich bo‘ldi. Ilmiy va siyosiy nuqtai nazardan shuni aytish mumkinki, aynan shu davrda mediatsiya xalqaro muzokaralarning zarur elementi sifatida qabul qilina boshlagan. Mojaro tomonlari o‘rtasidagi muzokaralar jarayoniga vositachilarning kiritilishi barqaror tinchlikka erishish imkoniyatlarini oshirdi. Masalan, Napoleon tomonidan imzolangan 1803-yilda qabul qilingan mediatsiya to‘g‘risidagi qonun Shveytsariyaning neytral maqomini ta’minladi va xalqaro nizolarni hal etishda mediatsiya samaradorligini isbotladi[6].

Ilmiy-siyosiy nuqtai nazardan, mediatsiyaning rivojlanishi tahlili shuni ko‘rsatadiki, uning konfliktologiya va amaliy siyosatshunoslikdagi asosiy vazifasi turli tarixiy va ijtimoiy sharoitlarga moslasha oladigan nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish mexanizmlarini yaratishdan iborat. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, mediatsiya jamoat konfliktlarini boshqarish va xalqaro munosabatlarning muhim elementi sifatida rivojlangan. Bugungi kunda mediatsiya tinchlik va barqarorlikni saqlashga qaratilgan samarali va ommabop usul bo‘lib qolmoqda, bu esa uni zamonaviy siyosatning ajralmas qismiga aylantirmoqda. Mediatsiya rivojlanishining ushbu uch bosqichi uning nizolarni hal qilish

va xalqaro maydonda barqaror siyosiy tizimlarni shakllantirish uchun muhim salohiyatidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кайрат Кеунимжаевич Низаматдинов, Муваззам Бахтиеровна Тиллабоева. Медиация ва унинг вазифалари // Academic research in educational sciences. 2021. №7. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mediatsiya-va-uning-vazifalari (дата обращения: 21.10.2024).

2. Nurmamatov, Nurbek O‘rinboy O‘g‘li, Matkarimov, Qudrat Qalandarovich Nizolarni hal etishda mediatsiya institutining o‘rni va ahamiyati // Orienss. 2022. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/nizolarni-hal-etishda-mediatsiya-institutining-o-rni-va-ahamiyati (дата обращения: 21.10.2024).

3. Кайрат Кеунимжаевич Низаматдинов, Муваззам Бахтиеровна Тиллабоева. Медиация ва унинг вазифалари // Academic research in educational sciences. 2021. №7. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mediatsiya-va-uning-vazifalari (дата обращения: 21.10.2024).

4. Nurmamatov, Nurbek O‘rinboy O‘g‘li, Matkarimov, Qudrat Qalandarovich. Nizolarni hal etishda mediatsiya institutining o‘rni va ahamiyati // Orienss. 2022. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/nizolarni-hal-etishda-mediatsiya-institutining-o-rni-va-ahamiyati (дата обращения: 21.10.2024).

5. Медиация в России: состояние, тенденции, проблемы развития : сборник статей II Всероссийской научно-практической конференции / Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования "Южный федеральный университет", Кафедра прикладной конфликтологии и медиации, Центр исследования социально-трудовых отношений и проблем профсоюзного движения Института социологии и регионоведения ; редакционная коллегия: С. А. Дюжиков (ответственный редактор) [и др.]. - Ростов-на-Дону : Издательство Южного федерального университета ; Таганрог : Издательство Южного федерального университета, 2022. - 122 с.

6. Шамликашвили Ц.А. Медиация как альтернативная процедура урегулирования споров [Текст] : что необходимо знать судье, чтобы компетентно предложить сторонам обращение к процедуре медиации : учебное пособие для высших учебных заведений, обучающихся по специальности "Юриспруденция" / Цисана Шамликашвили. - Москва : Межрегиональный центр упр. и политического консультирования, 2010. - 160 с.